

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FEJEMANDEN OG FRIHEDEN

en film af Nils Vest

STATENS FILMCENTRAL

Medvirkende

Lars Knudsen, Lone Dehlsen, Inger Knudsen, Mogens Knudsen, Ragna Michaelsen, Svend Michaelsen.

Oluf Andersen, Hans Andersen, Bodil Andersen, Anne Andersen, Brian Bjørn Wiendahl Jørgensen.

Charlotte Lund-Hansen, Anna Lund-Hansen, Benny Lund-Hansen, Mari-Jane Lund-Hansen.

Anton Blaabjerg, Jens Mandrup Frandsen.

Der blev vist uddrag af filmen *Kongen Bød* fra 1938, instruktion Svend Methling

En stor tak til bl. a.

Ansatte ved Kbh. kommunes gaderenholdelse, Tove Andersen, Klaus Haase, Niels Holm, Ketty Johansson, Kirsten Jørgensen, Eivind Larsen, C.C. Scavenius, Søren Vilttoft, Arbejderbevægelsens bibliotek og Arkiv,

Det kongelige Biblioteks kort- og billedsamling, Landsarkivet i København, Landsarkivet i Viborg, Limfjordsmuseet, Lokalhistorisk arkiv for Græsted og omegn, Lokalsamlingen i Skagen, Løgstør lokalhistoriske Arkiv, Matrikeldirektoratet, Nationalmuseets 3. afd. Dansk Folkemuseum, Nørre Sundby byhistoriske Arkiv, Statens Fotografisamling, Vejby Skole, Aalborg historiske Museum.

Omslagets forside: Frihedsstøtten i København, med fejemand Lars Knudsen.

Den personlige danmarkshistorie

Af filminstruktør Nils Vest

Familiealbummer med forældres, bedsteforældres og oldeforældres fotografier har øvet en stærk tilstrækning på mig, lige fra jeg var ganske lille. Allererst ledte jeg efter *ansigter* eller træk, der kunne ligne mit eget. Lidt her, lidt der, de var der. Så blev det *ting*, der var spændende. Legetøj, møbler, huse, husge-

råd. Og feriebillederne. Og senere igen kom interessen for de enkelte familiemedlemmers *skæbner*. Noget kendte man allerede fra de endnu levende i slægten. Andet måtte man gætte sig til. Familiemysterierne byggedes op. Men der opstod også efterhånden et *mønster*. Ligesom man kan opdele fami-

Markarbejdere på Gaardbogaard o. 1885. Lars Knudsens oldefar er en af dem. (Lokalsamlingen i Skagen).

liebillederne i to hovedgrupper, portrætterne og gruppebillederne, kan man opbygge to slags beskrivelser, enkeltskæbnerne og familieskæbnerne.

Hvis man skal beskrive os danskere som folk, så er en familieskæbne naturligvis et mere dækkende udgangspunkt end en enkeltbiografi. Vi får også forandringerne med, over generationerne. Hvis man så også sammenligner mange forskellige familiealbumer og familieskæbner, så finder man en forbløffende ensartethed indenfor de forskellige samfundsgrupper. Een gårdejerfamilies skæbne ligner en andens. Een fiskerfamilies en andens. Naturligvis med variationer indenfor enkeltskæbnerne, men dog kun små, så længe vi holder os til dagligdaglivet, og undgår familiernes sorte får (her er der så en ensartethed på tværs af familiegrupperingerne, det er oftest oprørerne...). De store forandringer kommer først, når erhvervene undergår forandringer.

Under arbejdet med en anden film med landbohistorisk indhold, husmandsfilmene *Af jord er du kommet*, var der især to ting, der slog mig: Allerførst, at vores danske liv og historie igennem de sidste 6000 år så overvejende har været *jordbrugernes* historie. Helt op til 1960 var landbruget Danmarks hoveder-

Fejemand Lars Knudsen, født 1959 i København.

hverv. I dag er der kun ganske få procent beskæftiget ved jorden. Det går hurtigt.

Det andet, jeg bed mærke i, var at starten til landbrugets krise og opløsning, set som danskernes bevægen sig væk fra jorden, fandt sted for knap 200 år siden. Der hvor *landsbyen*, med dens fællesskab, gnidder, fester, sladder, forelskelser og given arbejds- og livserfaring videre fra generation til generation, begynder at gå i opløsning.

Ganske vist sker der en hurtig produktivitetsstigning indenfor jordbruget. Men flertallet af danskerne bliver delt i to. Dem der kæmper for sig selv og deres gård og deres familie, og dem der er tvunget til at holde sammen på *tværs* af familierne. De sidste må også bede om arbejde hos de første.

Vi siger stadigvæk til hinanden, når vi drøfter nationale spørgsmål: 'Ja, vi er jo et folk af bønder'. Vi mener, at vi har en bondementalitet, når vi sådan laver et tænkt gennemsnit af vores grundlæggende livsopfattelser. Men hvad *er* bondementalitet? For en gårdejer er der vel ingen tvivl, det er kærlighed til jord og dyr og livets kredsløb. For en værtshusløve er det nok oftest noget andet, noget sendrægtigt, noget der lugter af halm og lige er kommet ind med fire-toget. Det er billedet af husmanden, der ikke længere vil være husmand, men prøver at finde lykken i byen. Og som finder ud af, at han stadig må bede om arbejde hos nogen, og derfor er tvunget til

Inger og Mogens Knudsen, Lars' forældre.

at holde sammen med andre. Fællesskabet kan nu hedde fagforening, gymnastikforening, musikforening, huslejerforening. Det vigtige er ikke at blive rig og berømt, men at være et godt menneske, som een sagde til mig, under arbejdet med den nye film her. Jeg spurgte også, hvad ordet frihed betød for ham, men dér blev han mig svar skyldig.

At lave en film om stavnsbåndshævning og landbo-reformer, det har for os i dag selvfølgelig kun mening, hvis vi sætter disse begivenheder i forhold til

vores eget liv. Mit eget liv oplever jeg ofte splittet op i to modsat rettede holdninger. Noget gør jeg for kun at tilfredsstille mig selv. Noget andet gør jeg af hensyn til andre. Det sidste kaldes ofte for ansvarlighed, at tænke i helhedens interesse. Men det burde da være muligt at kombinere disse to ting. En helgen må have det sådan. Gandhi må have følt en stor personlig tilfredsstillelse ved i den grad at tjene og hjælpe andre. At stifte fred. Hvorfor er der så den splittelse i mit sind? To modsat rettede kræfter, der ligger og kæmper. I mit sind og i andres.

Flertallet af vores tanker er sjældent særligt originale. Det meste er arvegods, overtaget fra vores forældre, som igen har overtaget det fra deres forældre, og så videre. Det er der, at vores egenart som danskere begynder at optræde. De tanker vi bærer på, som en arv.

Den omtalte splittelse i sindet, den kan jeg finde i Danmarkshistorien, som en modsætning der blev præsenteret i sidste halvdel af 1700-tallet. Der hvor de franske oplysningsfilosoffers tanker om *den personlige frihed* bredte sig. Landsbyfællesskabet havde ikke brug for den store personlige frihed. Men det var der andre, der havde. Blandt andet dem, der forlod fællesskabet. Og som fandt, at det gav øgede materielle fordele. Man fremhævede også, at det nye frihedsbegreb var uløseligt forbundet med det at eje noget. *Frihed og Ejendom!* hed tidens slagord.

Hvordan kan man afbilde denne her sindets splittede Danmarkshistorie, gennem de sidste 200 år? Jeg har valgt at gøre det, ved at afbilde *bærerne* af de to slags tankesæt. Med alle undskyldninger og forbehold overfor de medvirkende!

Man kunne også sige, at filmens hovedperson er *skæbnen*, som den arves af slægtled efter slægtled. Børnene ligner deres forældre. Æblet falder sjældent langt fra stammen. Skomager, bliv ved din læst! Arvesynden... Det udtrykkes på mange måder.

Jeg vidste, at hvis jeg udvalgte en person i byen, af arbejderklasse, så ville jeg med den største sandsynlighed bagud i slægten først finde et par generationer byarbejdere, og derefter husmands- og landarbejderfamilier i yderligere et par generationer. Og når man nåede 1700-tallet, så bliver det store flertal *bønder* i ordets brede, oprindelige betydning. Der har de fleste af os danskere en fælles og ret ensartet baggrund.

Så opstod det praktiske: Hvem skulle jeg vælge som udgangspunkt? Een med tæt tilknytning til Frihedsstøtten, der jo mere end noget andet står som symbol på *bondefrigørelsen*. Det blev fejemanden. Ville han være med? Ja. Ville hans forældre og bedsteforældre være med? Ja. Med slægtsforskerhjælp nåede jeg 1700-tallet. Var der en fæstegård eller et fæstehus at finde? Eet der stadig stod? Kun gårdene

To generationer bagud: Ragna og Svend Michaelsen, frugthandlere på Rådhuspladsen i København 1955-75. (Udl. af RM).

blev der ført register over, så jagten på *huse* var umulig. Var der så en gård? Ja, een, og kun een, oppe i Nordsjælland. Otte slægtled tilbage, ad Lars' mormors linie. Havde en anden gren af familien stadig gården? Ikke længere. Men den levede stadigvæk, i bedste velgående. Denne slægtsgren havde forladt gården i 1971, da landbruget havde haft dårlige kår i en årrække. Disse mennesker ville også godt være med i filmen. Jeg takkede dem, og skæbnen.

Lars' oldeforældre endte deres dage som cykelhandlere i Buddinge. Oldefaren kom fra landet. (Fot. o. 1950, udl. af Ragna Michaelsen).

Tilbage stod at fortælle om *gårdens* skæbne. Nye mennesker var flyttet ind. De ville også godt hjælpe mig. (Tak, nok en gang.) For dem har gården været til glæde og rekreation, givet dem en personlig frihed og tilfredsstillelse som *lystgård*. Men de vil godt

sælge nu, hvor børnene er ved at flytte hjemmefra. Det har de bare svært ved, for dansk landbrugslovgivning er indviklet, og det er ikke hvem som helst, der må købe den. Grønt kort kræves, til en gård, der er for dyr til at kunne forrente sig. Så den omtalte nye familie føler sig i dag grundigt stavnsbundet, som så mange andre gårdejere gør det. Men det er en helt anden historie...

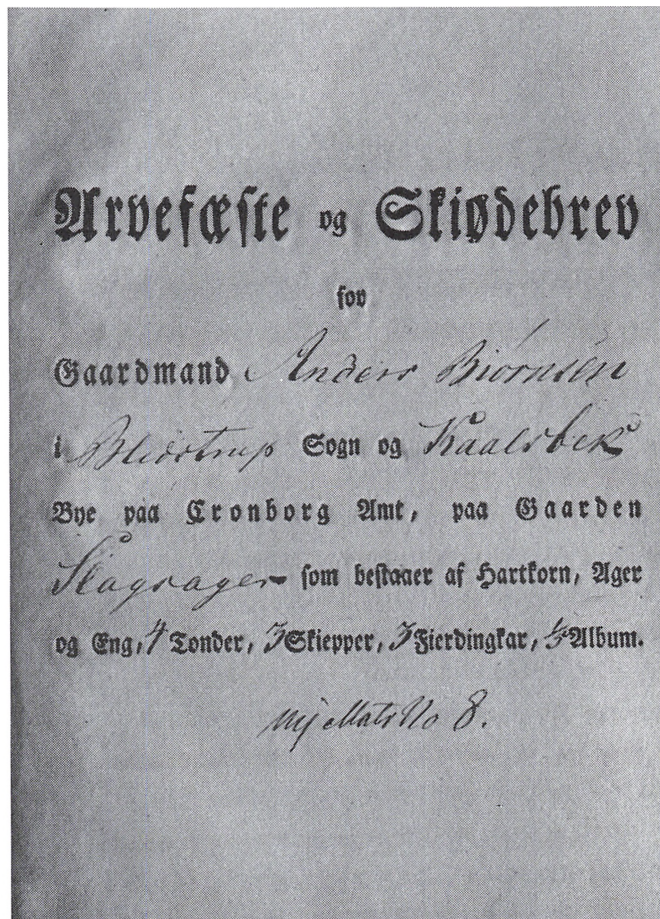
En ny regering og dens problemer

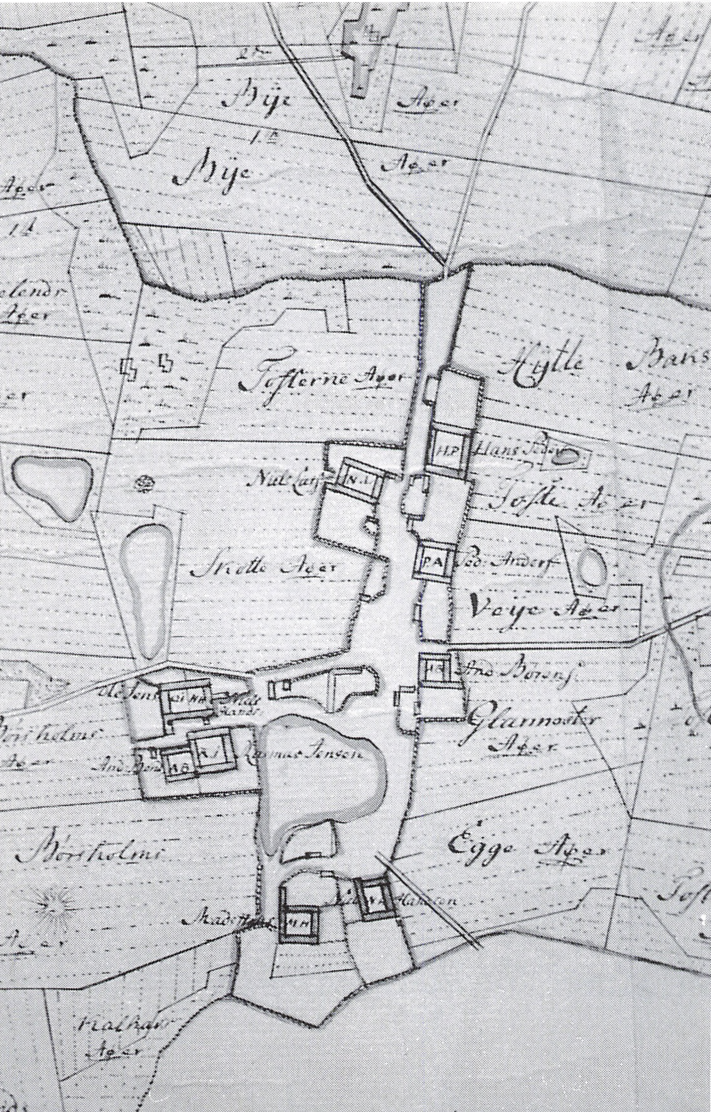
Af professor Jens Engberg

I 1788 overtog kronprins Frederik (senere kong Frederik 6.) regeringen. Kronprinsen og hans rådgivere stod straks over for et påtrængende problem: De fandt det nødvendigt at landbruget, som stadigvæk var landets altdominerende hovederhverv blev omordnet. Landboreformerne – samle-betegnelsen på det sæt af løsninger regeringen valgte – førte til ændringer i det danske samfund så gennemgribende og hurtige at det sjældent har oplevet magen til.

Regeringen valgte at gå radikalt til værks. Dens valg af midler hang sammen med at de ledende personer ikke havde deres baggrund blandt de adelige, velfunderede danske godsejere, som ikke fandt det nødvendigt at lave om på landbrugets ordning, fordi de kunne klare sig ganske godt på deres godser

28. januar 1800, det år hvor stavnsbåndshævelsen trådte i kraft, overtog Anders Bjørnsen gården Slagsager som arvefæste. (Landsarkivet, Kbh.).

uden større ændringer. Tværtimod var landboreformernes hovedmænd næsten allesammen udlændinge, de af dem som var danske godsejere var karakteriseret ved at have vanskeligheder med at få deres godser til at give tilstrækkeligt med udbytte.

Landboreformernes forudsætninger

Kronprinsens rådgivere følte behovet for ændringer i landbruget – ikke fordi det var i krise, men modsat fordi landbrugets indtjeningsmuligheder var blevet større. Fra 1730 til 1760 fordobledes prisen på dansk rug og havre, samtidig øgedes eksporten med 50 procent. Årsagen var dels krige i Europa, der øgede forbruget til troppernes underhold samtidig med at høsten mange steder gik tabt, dels at England efterhånden som industrialismen voksede frem der, begyndte at importere korn.

De danske godsejere – der efter kronens massive bortsalg af krongods gennem århundreder nu ejede omkring 80 procent af al dansk landbrugsjord – kunne altså tjene penge ved en forøgelse af deres produktion.

Det var imidlertid begrænset, hvor meget godsejerne kunne øge deres udbytte. En del godsejere

Landsbyen Kolsbæk (Blistrup Sogn, Nordsjælland) 1787, før udskiftningen. Lars Knudsens forfader Anders Bjørnsens fæstegård ligger lige nordøst for gadekæret. (Matrikeldirektoratet).

Anders Bjørnsens fæstegård måtte rykke ud på Slagsager, godt en kilometer vest for Kolsbæk. Her afbildet på et kort fra 1813, efter at sønnen Peder Andersen havde overtaget og købt den. (Matrikeldirektoratet).

indførte koppelbrug på deres herregårdsmarker. Koppelbruget var et rotationssystem, hvor der blev skiftet mellem produktion af foder til kreaturerne, korn og brak efter en plan, der løb over op til 12 år så jorden i mindre grad blev udpint.

Men øge arealet af herregårdsmarkerne kunne

godsejerne ikke – for nedlagde de fæstegårde – hvad regeringen i øvrigt modvirkede – mistede de jo bønder som skulle yde hoveri, dvs. de kom til at gå glip af deres arbejdskraft. Og øgede de hoveriet kunne bønderne ikke betale deres landgilde, dvs. den leje bønderne betalte for gårdene.

Hertil kom at hoveriarbejdet blev udført dårligt. Bønderne arbejdede mindre og mindre og kunne dårligt piskes til at bestille mere. Øgede man som et modtræk tallet af hovdage bestilte bønderne tilsvarende mindre – foruden at de yderligere forsømte deres fæstegårde. En gruppe jyske godsejere klagede til kongen over hovbøndernes forsømmelighed, bønderne blev da også indskærpet at vise deres godsejere hørighed og lydighed, men de bestilte næppe mere af den grund.

Videre medførte landsbyfællesskaberne at det var umuligt at få fæstebønderne til at tage nye metoder i brug – alt skulle jo gøres i fællesskab, det blev den langsomste og mindst fremskridtsvillige bonde der bestemte tempoet – alt sammen til skade for bøndernes mulighed for at betale landgilde.

Fæstegårdene var altså af tvivlsom værdi for godsejerne: Indtægten gennem landgilden var ubetydelig, hovarbejdet var ineffektivt. Godsejerne skulle ydermere betale skatter for bønderne, hvis de ikke selv kunne betale dem – ofte måtte de også forsyne deres bønder med udsæd, hvis de overhovedet ville have landgilde fra dem.

Slagsagergaard o. 1890. Gårdejerparret Niels Andersen og Margrethe Pedersdatter, der er fjerde generation på slægtsgården, ses som nr. 2 og 3 f.v., foran det tækkede læs af utærsket korn. (Udlånt af Oluf Andersen).

Husmand, o. 1910. En af dem, der ikke fik nogen fordel af landboreformerne. (Dansk Folkemuseum).

Det var altså ikke så godt for godsejerne – hvert måltid godsejerne spiste, hvert stykke brokade de bar, kom jo fra bøndernes arbejde.

Meget talte altså for at driftige godsejere skulle skille sig af med fæstegårdene og i stedet få en mere effektiv arbejdskraft end hovarbejderne – især burde det naturligvis gøres, hvis der ved salg af fæstegårdene kunne hentes en kapital, som kunne investeres i en forbedret drift af selve herregården.

Endelig så kronprinsens rådgivere også et klart politisk mål i en ændring af fæstesystemet. Det ville

Kolsbæk o. 1910, dengang landsbyen stadig var levende. I dag er købmandsbutikken for længst lukket, hjemmeslagteren er væk, træskomanden er væk, tækkemanden er død og smeden er flyttet ud til strandvejen ved Smidstrup og gået over i VVS-branchen. (Græsted Lokalhistoriske Arkiv)

være økonomisk fordelagtigt for hele staten, hvis bønderne blev velstående. Tillige ville det virke stabiliserende på den eksisterende samfundsstruktur hvis en klasse af jordejende bønder på den ene side kunne presse godsejerne, på den anden side kunne virke som en stødpude i forhold til de besiddelsesløse.

Allerede fra 1789 viste det sig under den franske revolution, hvor farligt det kunne være for konge-

magten og godsejerne, hvis bondestanden som helhed blev for fattig. Og i England begyndte der at vokse en hidtil ukendt klasse frem – arbejderne i industrien som ikke blev holdt på plads af et lavssystem.

Formålet med landboreformerne var økonomisk, men også politisk. Det blev sagt meget tydeligt af landboreformernes hovedkraft, C. D. Reventlow, i 1788. Man skulle, sagde Reventlow, »gøre den i for-

dums tider miskendte bondestand til et arbejdsomt, et lykkeligt og kækt folk, af hvis velstand alle andre stænder vil tage deres udspring, på hvis troskab og mod, kongen kan stole, som på det sikreste værn.«

Landboreformernes gennemførelse

Endnu før kronprinsen overtog regeringen nedsattes der i 1786 en kommission med C. D. Reventlow og Colbiørnsen som medlemmer – de blev senere ledende medlemmer i kronprinsens regering. Kommissionen udarbejdede love, der sikrede fæstebøndernes retsstilling. Hoveriets omfang blev begrænset og blev fastlagt, det blev nøje bestemt, hvordan der skulle gås frem, når en fæstebonde overtog og forlod en fæstegård. Straffemidler som træhest, hundehul og halsjern blev forbudt.

I 1788 førte kommissionens arbejde til ophævelsen af stavnsbåndet så bønderne ikke længere var bundet til det gods, hvor de var født. Desuden sørgede kommissionen for at regeringen ydede lån til fæstebønder, som ønskede at købe deres fæstegårde af godsejerne – med det resultat at omtrent 60 procent af alle fæstere i 1814 var blevet selvejere.

Efterhånden kom der også gang i udskiftningerne. Skønt mange af bønderne i begyndelsen havde været modvillige, begyndte de at se fordelene ved at komme ud af fællesskaberne, f.eks. at man nu kun-

ne handle selvstændigt. Gårdene blev almindeligvis flyttet ud – hver på deres jordstykke uden for landsbyerne – i nogle tilfælde lavede man dog også »stjerneudskiftninger«, dvs. udskiftningerne hvor markskellene mellem de enkelte gårde lå som eger i et hjul og gårdene i hjulets nav.

I begge tilfælde ændredes landskabet totalt. Ikke alene opløstes landsbyerne ved gårdflytningerne, men også markerne ændredes – og ydermere blev meget af det hidtil ikke opdyrkede – overdrevene og skovene – nu taget under plov. Det danske landskab som vi endnu kender det – med de mange spredt liggende familiebrug – blev til ved landboreformerne.

Med landboreformerne skabtes grundlaget for en produktionsfremgang og dermed for den levestandard, vi har i dag. Det skete dels fordi gårdejerne viste sig at være dygtige og foretagsomme, men også på bekostning af de husmænd og landarbejdere der ikke blev gårdejere og som under usle levevilkår kom til at lægge slid til fremgangen.

Gårdejernes dygtighed og foretagsomhed blev hjulpet på vej af en ny form for tvang – ridefogedens pisk afløstes af frygten for fallitten. Gårdejerne slap for indfæste, landgilde og hoveri, i stedet skulle de nu betale renter og afdrag på de lån de havde købt deres gårde for. Til gengæld fik de den fordel at muligheden øgedes for at de selv kunne beholde over-

skuddet af en ekstra-indsats eller give den videre i arv til deres børn.

De opdyrkede arealer blev udvidet, nye kulturplanter som kartofler og kløver blev taget i brug, de allerede kendte kornsorter blev bedre, der indførtes bedre husdyr-arter og besætningerne blev større, markerne blev afvandet. Efterhånden blev også den lette svingplov af jern taget i brug i stedet for den gamle tunge hjulplov af træ. Der kunne dermed skæres ned på heste-holdet og man kunne have flere køer.

Med tilfredshed så man at konkurrencelysten bredte sig hos bønderne. De kappedes om at have de bedste besætninger, mest velholdte bygninger, fornemste indbo og smukkeste koner. Konkurrencementaliteten førte til en voldsom stigning i produktionen, ikke bare på landet, men også i byerne.

Men produktionsfremgangen skete også, fordi en underklasse af landarbejdere i flere generationer sled hårdt for at det kunne ske.

Landboreformernes sociale virkninger

Princippet bag landboreformerne var liberalistisk. I politik og samfundsøkonomi skulle der være den størst mulige frihed. Staten skulle i hovedsagen kun lovgive om fjernelsen af hindringer for den enkeltes frie udfoldelse og stræben efter lykke for sig selv.

Under den økonomiske frihed ville den frie konkurrence føre til stor produktion og dermed til rimelige priser på varer og arbejdskraft.

Det enkelte menneske skulle have frit spillerum til ved personlige evner at skabe sig den bedst mulige tilværelse, hvorved også det lykkeligste samfund ville opstå.

Landboreformerne skabte den produktionsudvidelse som gav grundlaget for samfundet i dag. For 60–70.000 gårdejerfamilier betød reformerne øget velstand. Men for hovedparten af befolkningen – nemlig for de mange husmands- og landarbejderfamilier som allerede fandtes eller som kom til efter reformerne – var de en ulykke. Liberalismen kræver sine ofre. Under landboreformerne blev ofrene befolkningsflertallet af husmands- og landarbejderfamilier.

Før landboreformerne forstod man ved »bønder« stort set alle på landet, som ikke var godsejere. Efter landboreformerne kom ordet »bønder« til at betyde »gårdejere«.

Anders og Hansine Andersens 10 børn, opstillet foran ladeporten på Slagsagergaard. Fotografen havde hængt et bagtæppe op, med et billede af et slot, »for at det kunne se lidt bedre ud« som sønnen Oluf kommenterede det. Oluf står som nr. 3 fra højre. Storebroderen Hans, der også stadig lever, er nr. 2 fra venstre. Ingen af børnene, eller deres børn igen, er ved landbruget længere. (Udl. af OA)

Imidlertid var det kun knapt halvdelen af »bønderne« fra før reformerne der blev gårdejere, resten blev husmænd med så lidt jord at de måtte leve hovedsageligt som landarbejdere – eller de blev udelukkende landarbejdere. Mens tallet på gårdejere ikke blev øget, voksede tallet på husmænd og landarbejdere – så der godt 100 år efter reformerne var ca. 60–70.000 gårdejere og 180.000 husmænd og landarbejdere – i begge tilfælde regnet udelukkende efter familiefædre og ikke efter koner og børn.

Husmændene og landarbejderne blev til en nærmest besiddelsesløs underklasse. For dem blev landboreformerne et voldsomt tilbageskridt i levevilkår – og det kom til at vare i generationer.

Før reformerne havde der ikke været store sociale forskelle mellem landarbejderne og fæstebønderne. Alle var de under godsejerne – og fæstebønderne var ikke nødvendigvis rigere eller havde bedre levevilkår end landarbejderne.

Efter reformerne blev der forskel. Gårdejerne blev en ny middelklasse, en slags små herremænd der på hver deres gård nu rådede over deres folk – som før godsejerne havde gjort det. Gårdejerne og deres familier fik fine vaner, de følte sig som mere, de holdt f.eks. mange steder op med at spise sammen med folkene. Gårdejerbørn og landarbejderbørn kunne ikke længere gifte sig med hinanden.

Efter reformerne var der ingen fællesjord mere, landarbejderne og husmændene havde før haft adgang til den, den ret mistede de nu. Desuden blev de kastet ud af det fællesskab, der havde givet dem tryghed. Landarbejderne og husmændene blev efter reformerne lønarbejdere. Gårdejerne blev et nyt herskab, som godt kunne vise sig værre end det gamle godsejerherskab.

For dem, som ikke blev gårdejere, men husmænd og landarbejdere – og for deres koner og børn – førte reformerne i første omgang derfor ikke til personlig frihed, snarere tværtimod:

... Godsejernes ret til at straffe landarbejderne med prygl eller andre korporlige straffe fortsatte – gårdejerne fik nu den samme ret.

... Hoveriet blev ikke afskaffet, men tværtimod udvidet for de husmænd og landarbejdere, der fæstede deres huse.

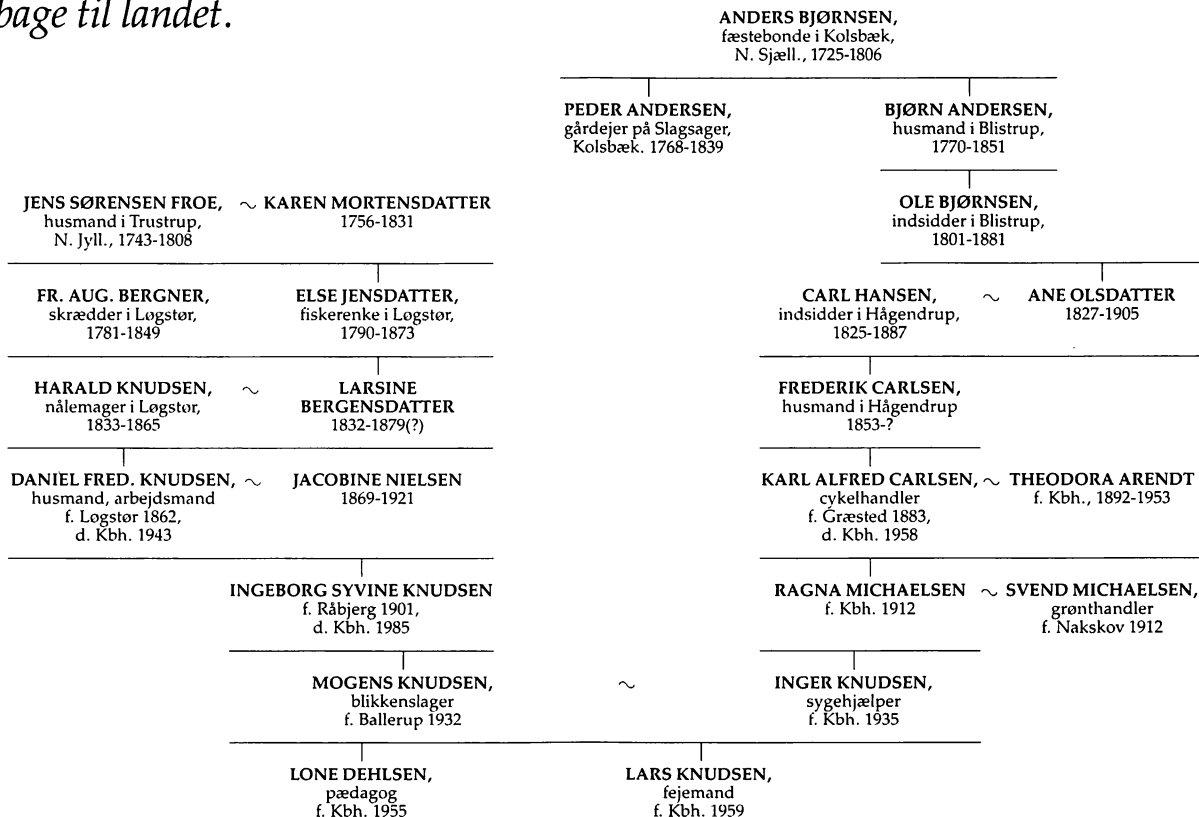
... Husmænd og landarbejdere kom nu til i stort tal at bo i lejehuse. De kunne blive smidt ud med kort varsel og stod så både uden bolig og arbejde.

Før reformerne var der i landsbyerne et fællesskab som også omfattede landarbejderne og husmændene – f.eks. kunne de have en ko eller to til at græsse med på den fælles jord.

Mens de nye gårdejere blev holdne folk sank landarbejderne ned i dyb elendighed.

Fejemand Lars Knudsens aner

Vejen tilbage til landet.

For overskuelighedens skyld er kun medtaget de i filmen omtalte personer.

Slagsagergaards bønder

Slægtslinie og ejerskab

ANDERS BJØRNSSEN, fæstebonde i årene 1762-1800
PEDER ANDERSEN, g.m. BIRTE OLSDATTER,
1800-1839

ANDERS PEDERSEN, g.m. MARGRETHE
ANDERSDATTER, 1839-1875

MARGRETHE PEDERSDATTER, g.m. NIELS
ANDERSEN, 1875-1908

ANDERS ANDERSEN, g.m. HANSINE f. Larsen,
1908-1946

HANS ANDERSEN, g.m. BODIL f. Jensen, 1946-1971

Gården solgt i 1971.

HANS OG BODIL ANDERSENs datter:

ANNE LISSI ANDERSEN, montrice, f. 1950,
g.m. maler BJARNE WIENDAHL JØRGENSEN

ANNES og BJARNEs søn:

BRIAN BJØRN WIENDAHL JØRGENSEN, f. 1973

Slagsagergaard o. 1920 (Udlånt af Kirsten Jørgensen).

Landboreformerne og befolkningen på landet

Af forfatteren Knud Sørensen

Anskuer man tingene i tilbageblik, må man imponeres. En reformperiode uden sidestykke i landets historie, en konsekvent praktisk gennemførelse af reformerne på forbavsende kort tid og – tilsyneladende – uden menneskelige katastrofer undervejs, det må da kalde på nutidsdanskernes stolthed over forfædrenes bedrifter. Et lykkeligt slægtled, dengang.

Men ét er det historiske tilbageblik byggende på viden om den økonomiske og erhvervsmæssige udvikling, som reformerne satte i gang, noget andet er nok den oplevelse, som samtidens bondebefolkning havde af disse reformer, som næppe havde haft nogen chance for gennemførelse, hvis de skulle have været godkendt ved en folkeafstemning.

Det er ikke så meget stavnsbåndets løsning, jeg her tænker på. Det havde ikke mødt folkelig modstand, og det samme gælder naturligvis bestræbelserne på at begrænse, fastlægge og afløse fæstebøndernes hoveripligt.

Jeg tænker på reformperiodens hovedhjørnesten, »Forordning om Jord-Fællesskabets Ophævelse med flere Foranstaltninger til Landvæsenets Forbedring udi Danmark« af 23. april 1781. Det er omkring denne forordning, det dramatiske finder sted.

Forordningen har 34 paragraffer. De 33 første er tekniske, de fortæller om, hvornår man skal foretage udskiftning af landbrugsjorden og hvilke regler, der skal følges.

Udskiftning af landbrugsjorden er betegnelse for en foranstaltning, hvorved hver enkelt gård i en landsby får sin jord samlet i så høj grad, som det er teknisk muligt, samt får udlagt sin andel af den hidtidige udyrkede fællesjord. Når man ved, at mange ejendomme havde jorden spredt i op til 100 forskellige lodder inden for landsbyens område, vil enhver nutidig landmand nikke bifaldende til sådan en foranstaltning.

Forholdet var bare det, at den datidige driftsform,

*Luftfoto af
Slagsagergaard, 1953.
Hans og Bodil Andersen
står ude foran porten.*

der byggede på beslutnings- og arbejdsfællesskab, netop afbødede de ulemper, som den lidt kaotiske jordfordeling ville frembyde for en senere tids landbrug. Udskiftning af landbrugsjorden blev derfor kun nødvendiggjort af forordningens sidste paragraf, som i virkeligheden er dens forudsætning. Det er en politisk paragraf, hvis formål er en samfundsomvæltning. Den siger nemlig, at hermed er »det skadelige jordfællesskab« ophævet, og samtidig nedlægges der forbud mod genindførelse af fællesskab, »hvor det allerede engang er ophævet, eller og ikke tilforn haver været til«. Det er faktisk et samfund byggede på individualisme, der her gennemføres ved lov.

Det er denne paragraf 34, der mere end nogen anden skabte det Danmark, vi kender i dag. Men det er også den paragraf, som dengang rystede samfundet og fik bondebefolkningen til at føle, at en livsform gik under.

Den livsform, der gik under, kan bedst beskrives med ordet »fællesskab« dækkende såvel noget praktisk som noget psykologisk.

Vi må prøve at forestille os, hvordan den tids bonde oplevede tilværelsen. Han var opdraget i en lang tradition, opdraget til at betragte erfaring som den mest værdifulde egenskab, som et menneske kunne have (i grell modsætning til nu, hvor erfaring nærmest betragtes som noget diskvalificerende). Han

Hans Andersen med datteren Anne, Slagsagergaard 1951. Hans var lige blevet ramt af gigtfeber, og det kom til at koste dyrt. (Udl. af HA)

var ikke opdraget til eller vænnet til at tænke i »jeg«, var ikke opdraget til at tage individuelle beslutninger, og vendingen »enhver er sin egen lykkes smed« kendte han ikke. Hans liv var knyttet til landsbyen og det sluttede samfund, som den udgjorde, til arbejdet og festerne der. (Det er ikke tilfældigt, at festerne bringes ind i omtalen. Det datidige bondesamfund var præget af fester, årets gang markeredes ved fester, der var knyttet fester til næsten alle for-

mer for genkommende arbejde. Og festerne var ofte tredages, så det kunne blive til noget).

Det var denne traditionsbundne tilværelse, bønderne nu blev tvunget ud af. For mange betød det ikke bare arbejdsfællesskabets ophævelse, og dermed også kravet om individuel planlægning og beslutningstagen, men betød også, at de måtte flytte bort fra landsbyens tætte samvær og ud på en nyopført ejendom ude i det mørke, åbne land.

Som en slags forvisning, har mange oplevet det. Og næsten alle har oplevet det, som om deres hele tilværelse brød sammen og deres livsform blev til intet.

Fra dette punkt i historien er det som om den deler sig i to. Den ene handler om fremkomsten af en selvhjulpent, selvejende og selvbevidst *gårdmandsstand*, som relativt hurtigt arbejdede sig økonomisk og socialt opad i samfundet. Det var disse gårdmænd, som i forrige århundredes slutning blev til andelsbønder gennem en tilbagevenden til et delvist fællesskab, og det var dem, der blev ryggraden i den folkelige kultur og i den politiske kraft, der førte til systemskiftet i 1901. En solstrålehistorie – når den vel at mærke afsluttes i tide. Fører man beskrivelsen af selvejerbonden op til i dag, vil det igen være krise og omvæltning, der er hovedtemaet. Som for 200 år siden er en livsform – nu familiebrugerens – i opløsning, og kun ens tillid til bondesamfundets kul-

turelle selvopholdelsesdrift, som historien også giver belæg for, kan begrunde et håb om, at landbrug og livsform også i fremtiden vil være sammenhørende begreber.

Den anden historie, den noget oversete historie, fortæller om husmændene og de jordløse, altså om *landproletariatet*.

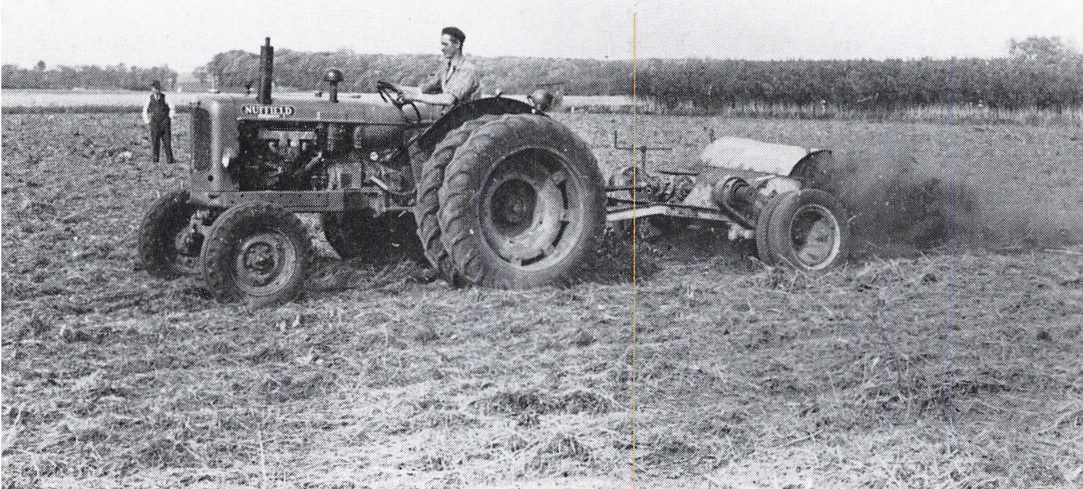
Med nogen ret kan man hævde, at landboreformerne, som skabte selvejerbonden, også skabte en klassesdeling på landet, som kun i meget ringe grad havde eksisteret tidligere. Fæstebonden havde socialt ikke hævet sig væsentligt over den øvrige befolkning på landet. Nu blev fæstebonden selvejer og relativt velstående, og samtidig med at herremandens magt svandt, blev gårdmændene på lidt længere sigt den reelle magtfaktor i landområderne. Husmænd og landarbejdere forblev længe de undertrykte.

Der var folk, der så det og protesterede meget tidligt. Da digteren Meir Aron Goldschmidt i efteråret 1837 (få uger før han fyldte 18 år) påbegyndte udgivelsen af Danmarks første »moderne« provins-

Da Oluf Andersen flyttede hjemmefra havde han sin hest med rundt, hvor han tjente. Hvis der alligevel ikke var plads til den, kom den ned til bror Niels på Gadegaard, hvor han så brugte den. (Udlånt af Tove Andersen).

*Da traktoren afløste hesten,
forlod Oluf Andersen landbruget.
(Udl. af OA)*

*Oluf Andersen, Gilleleje, er født
på Slagsagergaard i 1916.
I 1946, da forældrene gik på aftægt og
storebror Hans overtog bedriften,
forlod han gården med sin arvepart:
en hest og 5000 kroner, et anseligt
beløb dengang.*

vis, »Nestved Ugeavis«, var et af hans hovedemner landalmuens dårlige vilkår, som han så som bevis på, at landboreformerne havde spillet fallit. Husmændenes hoveri eksisterede stadig, og husmænd og landarbejdere var stort set uden retsbeskyttelse. Som eksempel på virkningerne af de påståede klasseforskelle på landet nævner han umuligheden af indgåelse af ægteskaber på tværs af de nye sociale skel.

Der skulle stort set gå 100 år fra landboreformer-nes gennemførelse til den sociale genopretning på landet blev påbegyndt. For husmændenes vedkommende skete det gennem landområdernes første græsrodsbevægelse, nemlig udstykningsforeningerne og husmandsforeningerne, hvorigennem den enkelte husmand søgte at realisere drømmen om at blive »familiebruger« uafhængig af arbejde uden for ejendommen.

Sjette og sidste generation på Slagsagergaard, ftv. gårdejere Hans og Bodil Andersen, i dag pensionister i Vejby.

Og at husmændenes arbejde for at nå det mål som forudsætning havde den af gårdmændene skabte andelsbevægelse, der tillod den enkelte husmand at blive f.eks. mælkeproducent på lige fod

Anne Lissi Andersen, Hans og Bodils eneste barn, ville ikke overtage gården. (Fot. Bjarne Wiendahl Jørgensen o. 1959).

med egnens gårdmænd, kan på smukkeste måde afrunde en del af den historie, der handler om de sociale skel, der blev skabt af landboreformerne og fællesskabets ophævelse.

En anden og aldrig afsluttet del af historien tegner fagforeningerne. Måske er det afrundingen af den historie, der kan indgå i løsning af 1980'ernes krise på landet.

Brian, ottende generation i fæstebonden Anders Bjørnsens slægt.

Om frihed og ejendom og borgerlig solidaritet

Af kunsthistoriker Karin Kryger

Ja – med hensyn til den Frihedsstøtte lige uden Vesterport, det er et herligt Mindesmærke, som fornøjer mig hver Gang jeg ser den –

N.F.S. Grundtvig, 1838

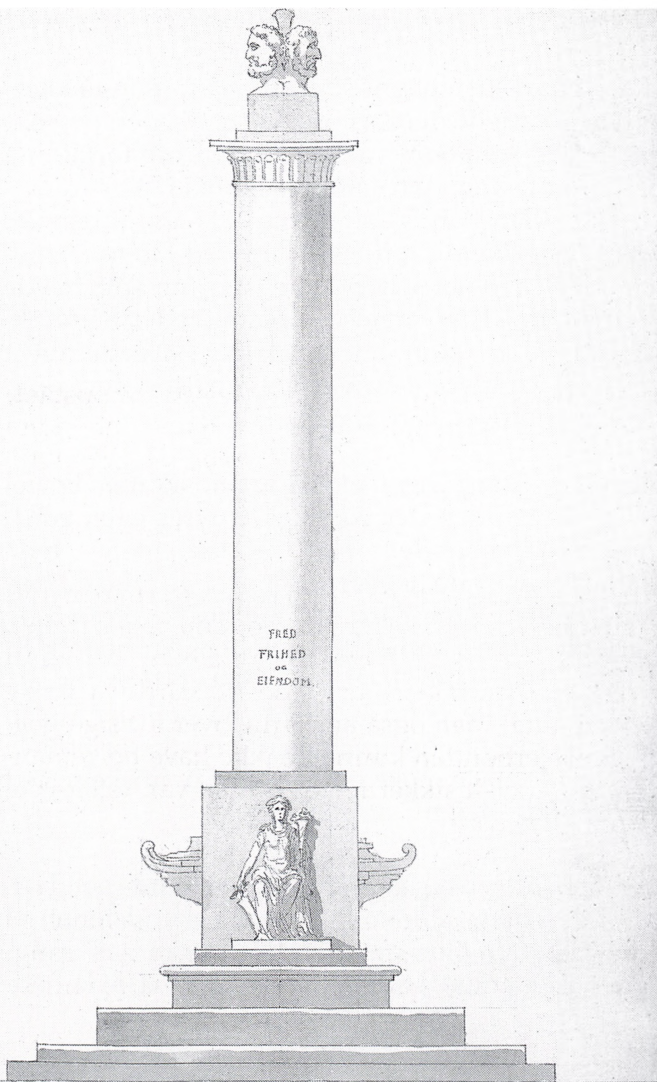
Stavnsbåndsløsningen står i den almindelige bevidsthed som den mest betydningsfulde af de landboreformer, der blev gennemført i slutningen af 1700-tallet. Frihedsstøtten har været medvirkende til at styrke dette indtryk. Imidlertid var stavnsbåndsløsningen en del af et større lovkompleks, eftersom der udstedtes en lang række forordninger, som fik vedvarende betydning for landbruget.

Det er en udbredt misforståelse, at fæstebonden ved stavnsbåndets løsning i 1788 blev fri for hoveri, dvs. fri for at arbejde på den hovedgård, hvorunder

hans fæstegård hørte. Misforståelsen er opstået, fordi det var regeringens hensigt at gøre hovbonden til selvejer, og det mål søgte man at nå ved at oprette lånekasser, så fæstebonden fik mulighed for at købe sin fæstegård – at få fod under eget bord.

Allerede i midten af 1700-tallet fremførte man fra forskellig side det ønskelige i, at bonden blev selvejer. Sloganet Frihed og Ejendom dukkede op i landbrugsdebatten. Den, der ejede sin gård var fri og selvstændig, men også ansvarlig over for sig og sine. Selvejerbonden kunne da ikke have herremanden som socialt sikkerhedsnet, men var heller ikke afhængig af ham.

For de københavnske borgere, der rejste Frihedsstøtten, blev stavnsbåndsløsningen et symbol på det politiske reformarbejde, der i øvrigt var i gang. Stavnsbåndet var et indgreb i den personlige frihed

Et af billedhuggeren Johannes Wiedewelts udkast til Frihedsstøtten, med ordene FRED, FRIHED OG EIENDOM tænkt indhugget på søjlen. (1791. Kunstakademiet).

som ifølge oplysningstidens filosoffer var utåleligt. Staten og borgeren burde leve i gensidig tillid med gensidige rettigheder og pligter, som stat og borgere gjorde i Antikkens romerske republik. De københavnske borgere så landbrugslovene som begyndelsen på et større politisk reformarbejde, hvor borgerne ville få større politisk indflydelse. Da nogle jyske godsejere klagede over landboreformerne, som de mente greb ind i deres ejendomsrettigheder, følte de københavnske borgere sig provokeret til at rejse en »Ærestøtte for Kongens Velgerninger imod den hæderlige Bondestand«. Kronprinsen havde meddelt de jyske godsejere, at hvad der var besluttet ved en kongelig anordning kunne ikke ændres. Borgerne ønskede indholdet af forordningen mejslet i sten for at understrege dette.

Bidragyderne til Frihedsstøtten var stort set københavnske borgere, og de godsejere, der gik ind for reformerne. Der er kun få bønder med på subscriptionslisten. Men den danske bondestand er indirekte repræsenteret. Brændevinsbrænderlauget skænkede hele 500 Rd. til formålet, og mange af de københavnske brændevinsbrændere var bortløbne bondedrenge, der havde skabt sig en tilværelse i Kø-

benhavn. Storkøbmanden Niels Ryberg, der gav 100 Rd., startede også sin karriere som bortløben bonde­dreng. Mange borgerkoner kom fra landet. Den­gang, som i dag, havde den københavnske befolk­ning sine rødder på landet.

Landboreformerne blev, på trods af de jyske herre­­mænds anslag imod dem, stående. Men det øvrige politiske reformarbejde gik i stå under indtryk af den franske revolution. Den tillid, der herskede mellem kronprinsen og befolkningen i 1792 ved Fri­hedsstøttens grundstensnedlæggelse, ændredes til gensidig mistillid og mistro. Reformerne vedrøren­de trykkefriheden indskrænkedes til borgerskabets store skuffelse. Statens mistillid til sine borgere kul­minerede med landsforvisningen af P.A. Heiberg i 1799 på grund af hans frimodige skrifter.

Frihedsstøtten stod færdig i 1797 og selv om borger­­skabets forudsætninger for at rejse den var væk, så fik budskabet alligevel gennemslagskraft: »Borger­­frihed bestemt ved retfærdig Lov, giver Kierlighed til Fædreland. Mod til dets Værn, Lyst til Kundskab, Attrae til Flid, Haab om Held«.

Mange har betragtet dette budskab om den person­­lige Frihed som en forløber på en fri forfatning. De forelæsninger Grundtvig holdt i anledning af

stavnsbåndsløsningens 50 års jubilæum, viser klart, at han opfattede denne forordning om den person­­lige frihed som begyndelsen til den frie forfatning han drømte om, men som først kom i 1849.

Ved stavnsbåndsløsningens 100-års jubilæum holdt historikeren, professor Edvard Holm, festta­len. Han sagde bl.a.: »Uden d. 20. juni 1788 havde den 5te juni 1849 været en umulighed«. Bemærk­ningen vakte stormende bifald. 100-årsjubilæet fandt sted under J.B.S. Estrups provisorieregering, hvor grundloven var sat ud af kraft!

Stavnsbåndsløsningen gjorde arbejdskraften bevæ­­gelig. De bønder, der ikke købte deres egen gård, forblev fæstebønder, blev landarbejdere, hus­­mænd, eller søgte til byerne for at søge arbejde der. Bonden med egen gård har følt sig fri. Frihed og ejendom hørte sammen. Den politiske frihed fik en del af befolkningen i 1849, men først i 1915 havde alle danske borgere politisk frihed (nå nej, der var jo dem, der fik fattighjælp), men fra socialreformerne i 1933 havde alle danske borgere den politiske frihed (bortset fra – nej, nu stopper vi!).

Den københavnske borger rakte sin hånd i solidaritet til den danske bonde i 1792, da grundstenen til Frihedsstøtten blev lagt. Her skal borgernes oprig­­tighed ikke drages i tvivl. Men på trods af, at køben­

havnerne havde deres rødder på landet, savnede de dengang – som i dag – forståelse for bondens levevilkår. I 1790 udførte den københavnske maler Nikolaj Abildgaard (og med det navn havde han jo nok også sine aner på landet) to tegninger af en dansk bonde og bondepige set med hans, byboens øjne. Han gjorde op med den gamle, fordomsfulde forestilling, om bonden som doven og ude af stand til at tage hånd om sin egen tilværelse, og skildrede ham som den frie, flittige bonde, hvis flid andre borgere

var afhængig af. Det er smukke tanker om den danske bonde, som Abildgaard her formidler gennem sin tegnepen. Men – han afslører en sørgelig uvidenhed om bondens arbejde. Hvordan er det bonden står med sin le? Byboen ved ikke, hvorledes man bruger en le og kunstnerens studier efter naturen har i dette tilfælde været temmelig lemfældige. Bonden er i færd med at hugge sin fod af! og bondepigen der sår – Abildgaard har set, hvorledes køkkenpigen dryssede salt i kogekarret, men hvor-

ledes man egentlig sår har han ikke reflekteret over. Han opfatter bondepigen som den livgivende Ceres, Agerdyrkningens gudinde, hvis afgrøder vi alle skal leve af, men fra professorboligen på Charlottenborg havde han ingen mulighed for at få begreb om, hvorledes afgrøderne blev sået. Den samme kærlighed til landet, som Abildgaards tegninger viser, har københavneren af i dag, men han besidder vel også den samme naive og romantiske forestilling om levevilkårene på landet.

Frihed og ejendom er for mange to begreber, der er uløseligt forbundet med hinanden. Når du selv ejer, kan du selv bestemme. Men den personlige frihed, som Frihedsstøtten forkynder, er nu ikke at foragte. Retten til at forvalte sit liv som man vil. Tage initiativer og være ambitiøs, eller vælge tilfredshedens lod, og undlade at stille store krav til sig selv, uden at andre medborgere løfter den moraliserende pegefinger. Den personlige frihed kan opfattes på mange måder, hvilket filmen også giver udtryk for. Der er ingen grund til at betragte stavnsbåndsløsningen og Frihedsstøtten med mavesur blaserthed. Selvfølgelig skal 1788-1988 fejres af såvel by- som landboere. Hurra!

Lars Knudsen, ottende slægtled efter fæstebonden Anders Bjørnsen.

Litteratur

Claus Bjørn: *Bonde, Herremand, Konge*. Kbh. 1981
Chr. Christensen: *En rabarberdreng vokser op*. Kbh. 1970
Palle Ove Christiansen: *En livsform på tvangsauktion?* Kbh. 1982
Jens Engberg: *Danskerne historie*. Da. Historielærereforen. 1984
Historie & Samtid nr 1/88. Da. Historielærereforening.
Hans Jensen: *Dansk Jordpolitik 1757-1919*. Kbh. 1936 + 1945
Niels Aage Jensen: *Rugbrød og Reventlow*. Landbrugsrådet 1987
Karin Kryger: *Frihedsstøtten*. Landbohist. Selskab 1987
Birgit Løgstrup: *Bundet til jorden*. Landbohist. Selskab 1987

Birgit Løgstrup: *Stavnsbåndshistorier*. Kbh. 1987
Gunnar Olsen: *Kronborg Vestre Birk*. Kbh. 1961
Søren Pedersen: *En fæstebondes liv* (udg. v. Karen Schousboe)
Landbohist. Selskab 1983
Peter Riismøller: *Sultegrænsen*. Kbh. 1971
Friedlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*.
Kbh. 1978
Friedlev Skrubbeltrang: *Husmand og inderste*. Kbh. 1974
(1. udg. 1940)
Knud Sørensen: *Bondeslutspil*. Forl. Klim 1985

Fejemanden og friheden

Manuskript og instruktion

Nils Vest

Kamera

Tom Elling

Fortæller

Niels Hausgaard

Suppl. kamera

Manuel Sellner
Bodil Trier
Torben Glarbo

Musik

Anders Koppel

Kam.ass.

Kim Hattesen
Thomas Kristensen
Michal Krejci
Marcel Berga

Historiske konsulenter

Jens Engberg
Knud Sørensen

Slægtsforskning

Slægtsarkivet, Viborg

Trick-kamera

Hasse Christensen

Anetavle

Ole Nørgaard

Stills

Nils Vest

Hist. billedresearch

Poul Vitus Nielsen

Lyddoptagelse

Hans Päckert

Mix

Niels Arnt Torp

Klip

Vinca Wiedemann
Anker

Produktion

Thomas Lund
Ebbe Preisler
Jette Poulsen

Laboratorium

Johan Ankerstjerne A/S

Filtersætning

Verner Frandsen

Plakat

Svend Christensen

Produceret hos

Ebbe Preisler Film/TV
for
Danmarks Radio
Landbrugsraadet
Statens Filmcentral

i anledning af 200-året for
stavnsbåndets ophævelse.

Udlejning

Statens Filmcentral

16 mm farve. 46 min. Danmark 1988

Denne pjece er udgivet af SFC, 1988. Redaktion: Nils Vest. Layout: Kjeld Brandt. Trykt hos Frede Rasmussen, København.

SLAGSAGERGAARD